

SPROGET OG DET UBEVIDSTE
Nogle refleksioner over forbindelsen mellem
sprogvidenskab og psykoanalyse

Ole Andkjær Olsen

Artiklen omhandler en periodisk tilbagevendende diskussion inden for psykoanalytisk teori, nemlig om sprogvidenskabens kan levere modeller til forståelse af det ubevidste, og om det ubevidste har en sproglig struktur. Belysningen af problemstillingen indskrænker sig til fire highlights, (1) udgangspunktet hos Freud, (2) objektrelationsteorien i Kleins og Bions udformning, (3) den hermeneutiske opfattelse med hovedvægt på Alfred Lorenzer og (4) den strukturalistiske opfattelse med hovedvægt på Jacques Lacan.

Ingen kan være i tvivl om, at »sproget« spiller en rolle i alle dele af psykoanalysens teori og praksis, og at mange psykoanalytikere har forsøgt at gøre brug af elementer fra sprogvidenskabens. Problemet er i første omgang at finde det relevante oversættelsesforhold mellem psykoanalysens begrebsapparat og sprogvidenskabens begrebsapparat. Nu skal man naturligvis ikke forvente, at alt i psykoanalysens begrebsapparat kan oversættes til sprogvidenskabens begrebsapparat – eller omvendt. Ligesom man finder ligheder og berøringspunkter, vil man også finde forskelle i form af helt uoversættelige træk, og selv de overordnede ligheder kræver det en vis dristighed at trække frem.

Jeg drister mig til at formulere det på følgende måde: Psykoanalysen beskæftiger sig med *personligheden*, på den ene side personlighedens genese specificeret ved hjælp af udviklingsfaser og udviklingstrin, på den anden side personlighedens struktur specificeret ved hjælp af psykiske systemer, psykiske energier og psykiske processer. Personligheden er det, der giver individet dets specifikke handlingskompetence, opbygget som den er af ønsker og erfaringer. Homologt hermed er sprogvidenskabens begreb om *koden* eller *kompetencen* forstået som det sæt af regler, hvorefter individet sender sine tegn ud at cirkulere i samfundet.¹ Hvor personligheden ifølge

¹ Jeg henholder mig i det følgende især til den redegørelse for semiotikkens problemstillinger, der er givet af Ducrot/Todorov (1972).

den psykoanalytiske metapsykologi rummer sit særlige inventar af forestil-
lingselementer og associationsbaner herimellem, har koden sin morfologi
og sin syntaks, og hvor personligheden får sine handlingsimpulser fra drif-
ter, affekter eller ønskefantasier, må koden fodres med en intention for at
afgive en meddelelse til et andet individ.

Accepterer man jævnføringen af personligheden og koden, opdager man
snart andre lighedspunkter mellem psykoanalysens og sprogvidenskabens
projekter. Som psykologisk teori går psykoanalysen længere end den tradi-
tionelle jegcentrerede personlighedspsykologi. Den afsøger personlighe-
dens randområder, og frem for alt afdækker den det ubevidste og alle jegets
bindinger hertil. På samme måde rummer sprogvidenskabens også sine del-
områder, der søger ud over den traditionelle lingvistikens snævre grænser,
navnlig den litterære semiotik og psykosemiotikken, der søger at afdække
de koder, der ligger uden for det verbale sprogs kode, og som undertiden
interfererer med denne på en karakteristisk måde. Psykoanalysens flerhed
af personlighedsinstanser svarer altså for mig at se til de semiotiske discipl-
iners flerhed af koder.

Spørgsmålet er nu, om det er muligt at gå et skridt videre og etablere et
egentligt oversættelsesforhold, dvs. om det ubevidste i psykoanalysens for-
stand faktisk udgør ét eller flere kodningssystemer i sprogvidenskabens
forstand. Noget tyder på, at det er tilfældet, og i hvert fald finder man gen-
nem psykoanalysens historie en række diskussioner, der kan bidrage til be-
svarelsen af spørgsmålet.²

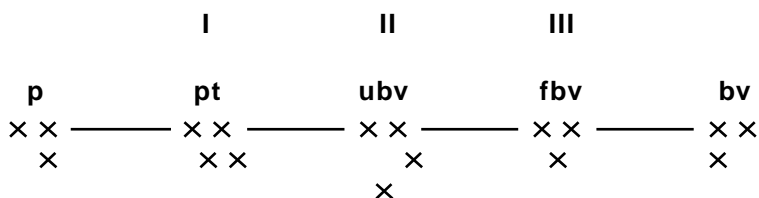
1. Udgangspunktet hos Freud

Freuds billede af personligheden som en struktur af rumligt adskilte syste-
mer er fremkommet ved kombination af påvirkninger fra forskellige indbyr-
des heterogene erfaringsområder. Fra Charcot og Breuer fik han begrebet
om den hysteriske personlighedsspaltning. Gennem studier af litteraturen
om afasi lærte han at sondre mellem ordforestillingen og objekt- eller tings-
forestillingen (1891). Og gennem sin neuroanatomiske og neurofysiologi-
ske grunduddannelse kendte han til neuronernes og neuronsystemernes
rumlige adskillelse i hjernen. Alt dette søgte han at kombinere i en almen
teori om barnets psykiske udvikling, som det kan ses i manuskriptet »Ud-
kast til en videnskabelig psykologi« fra efteråret 1895, men først i et brev
til vennen Fliess fra december 1896 nåede han frem til det, der skulle bli-
ve hans første topiske model af personligheden. Lad os se på de berømte
linjer:

2 Jeg kan desuden henvise til to tidligere artikler i *Psyke & Logos* om den samme pro-
blemstilling, nemlig Andkjær Olsen/Vedfelt 1992 og Andkjær Olsen 1995.

»Du ved, at jeg arbejder med den antagelse, at vor psykiske mekanisme er opstået ved overlejring, idet det givne materiale af erindringsspor fra tid til anden bliver genstand for en *omordning* ud fra nye relationer, en *omskrivning*. Det væsentligt nye ved min teori er altså den påstand, at hukommelsen ikke blot findes ét sted, men flere steder, at den er nedlagt i forskellige slags tegn. En lignende omordning har jeg i sin tid (i afhandlingen om afasi) hævdet gælder for de baner, der kommer fra periferien. Hvor mange sådanne nedskrivninger der findes, ved jeg ikke. Mindst tre, sandsynligvis flere.« (Freud 1985c, s. 217-18).

Denne passage efterfølges af en model, hvori der netop sondres mellem tre erindringssystemer samt et perceptionssystem (p) og et bevidsthedssystem (bv):

Perceptions- og bevidsthedssystemerne antages at være placeret først og sidst i den sensomotoriske refleksbane gennem hjernen, og impulsen passerer de tre erindringssystemer i den beskrevne rækkefølge. I (pt) er systemet af rene perceptionstegn, der alene er kædet sammen via samtidighedsassociationer. II (ubv) er det ubevidstes system, der siges at bestå af begrebserindringer sammenkædet ifølge kausalrelationer. III (fbv) er det førbevidstes system, der består af ordforestillinger og svarer til vort officielle jeg. Freud fremhæver yderligere, at »de på hinanden følgende nedskrivninger repræsenterer den psykiske arbejdsevne i successive livsepoker« (s. 218).

Der er naturligvis intet opsigtsvækkende i, at barnet og den voksne psykisk set fungerer helt forskelligt, eller i, at den voksne har bevaret en række erindringer fra barndommen. Det nye er Freuds påstand om, at barndommens psykiske funktionsmåde og hele erfaringsverden er bevaret intakt i den voksnes ubevidste, og det i denne sammenhæng specielt interessante er hans påpegning af de dynamiske relationer mellem systemerne. Den »omordning«, »omskrivning« eller »oversættelse«, der finder sted ved overgangen mellem to livsepoker, kan ikke være komplet. Noget i det gamle »sprog« kan ikke finde et passende udtryk i det nye, og andet nægtes oversættelse ved den operation, der kaldes fortrængning, og som hermed får sin første definition. Det fortrængte er det, der skilles ud fra et erindringssystem og adderes til det foregående.

Modellen forblev i princippet den samme, hvad enten Freud talte om linsesystemer (i *Drømmetydning*) eller om værelser i en lejlighed (i *Forelæsninger til indføring i psykoanalysen*). Med tiden reducerede han antallet af systemer til to, endskønt han vedblivende opererede med tre eller fire trin i personlighedsudviklingen. Den afgørende skillelinje satte han mellem det ubevidste og det førbevidste, og til præcisering af disse systemer skabte han forskellige andre begrebspolariteter, som jeg her må nøjes med at nævne: frie (seksuelle) energier over for bundne energier, primærprocesser over for sekundærprocesser, lystprincippet over for realitetsprincippet.³

I sprogvidenskabens sprogbrug kan vi sige, at det ubevidste og det førbevidste udgør to konkurrerende indkodninger af virkeligheden i subjektet. Der er imidlertid den ulighed mellem dem, at det førbevidste råder over adgangen til bevidstheden og motorikken, herunder den del af motorikken, der anvendes til at tale og skrive, mens det ubevidste *må skaffe sig adgang til det førbevidste* for at finde et udtryk. I kommunikationen mellem to subjekter er det det førbevidstes kode, der bestemmer over de meddelelser, der udveksles, mens det ubevidstes kode ligger tilbage som et stumt sprog, et glemt sprog. Freuds primære anliggende var at »få det ubevidste i tale«, at tyde de meddelelser, der trods alt slap igennem fortrængningsbarrieren. Resultatet har været en række brudstykker til en teori om det ubevidstes kode.

Lad os se, hvad vi kan udlede af denne simple – forsimplede – reformulering af Freuds problemstilling. Det ubevidstes kode er en anden end det verbale sprogs kode, men desuden adskiller den sig fra hovedparten af de koder, sprogvidenskabens beskæftiger sig med, *ved ikke at råde over sit eget udtrykssystem*. Det ubevidste har en parasitær udtryksform, idet det må hægte sig på eksisterende udtrykssystemer for at komme til udtryk, og selv når det lykkes, er det ikke sikkert, at nogen bemærker det. Freud siger ganske vist, at det ene subjekts ubevidste taler direkte til det andet subjekts ubevidste, men det er en subtil pointe, som han ikke udvikler nærmere. Hovedsagen er, at det ubevidste er i stand til at udtrykke sig gennem det førbevidste, og at dets meddelelser *kan* tydes, selv om de ikke altid bliver det.

Vi kan hermed indsnævre synsvinklen til at omfatte de udtryk, de tekstlige forløb, der på samme tid adlyder flere – indbyrdes fjerntstående – koder. Det er det fænomen, Freud har søgt at fastholde med begrebet *overdeterminering*. Det er især den litterære semiotik, der har arbejdet i disse baner med den indlysende begrundelse, at den litterære tekst ikke var udtømmende beskrevet, fordi den lod sig henføre til grammatikkens regler for sammenkædning af ord til sætninger. Den litterære kode udgøres ikke blot af de konventioner, en forfatter underkaster sig ved at skrive i en bestemt genre og en bestemt stil, men desuden – og især – af det sæt af regler, han

3 En nærmere redegørelse for Freuds metapsykologiske begrebsapparat og dets historiske udvikling findes i Andkjær Olsen/Køppe 1981, s. 309-53.

selv skaber. Ved gennem de mange koders tvang at begrænse sine valgmuligheder øger han sine udtryksmuligheder.

Nu vil det ubevidstes overdeterminering af en tekst i reglen være skjult. Det ubevidste anvender kodesprog i traditionel forstand, som når en spion skal sende en hemmelig meddelelse hjem til hovedkvarteret.⁴ Hermed nærmer vi os hastigt Freuds tanker om det ubevidste: det er noget hemmeligt, noget anstødeligt, noget seksuelt, der på den måde kommer til udtryk. Der er naturligvis stadig den store forskel, at der ikke i det ubevidste findes nogen rationel intention om at komme til orde endsige nogen klart formuleret sætning, der venter på at blive oversat til kodesprog. Mange – både før og efter Freud – har på en romantisk måde tillagt det ubevidste en nærmest overmenneskelig intelligens, men Freud selv barberede gradvis dette romantiske islæt ud af sin teori. Hans erfaringer tydede nærmere på, at det var det førsproglige barns tankeprocesser, der kunne genfindes i det ubevidste.

Det ubevidstes manifestationer bærer præg af, at der består en permanent konflikt mellem ubv og fbv. Fbv-systemet sætter sin egen rationalitet igennem, så vidt det er muligt, og levner kun ubv-systemet de udtryksmuligheder, der findes som huller i denne rationalitet. Den førbevidste intention at udtale et »tilfældigt« tal eller et »tilfældigt« navn giver således det ubevidste mulighed for at afgøre valget. *Minima non curat praetor*, siger Freud herom i *Hverdagslivets psykopatologi*.⁵ Freuds eksempelmateriale strækker sig fra vitser, fejlhandlinger, fortællelser og forglemmelser, hvor fbv-systemet har overvægt, over kunstværker, religiøse fænomener og massedannelser til neuroser, drømme og psykoser, hvor ubv-systemet sætter sig igennem på trods af fbv-systemets forsvarsmekanismer. Heraf kan man lære, at det ubevidstes processer altid sigter mod den nærmeste udløsning og den mest umiddelbare tilfredsstillelse, men at impulsen, når den støder på hindringer, lader sig nøje med substitutter, der kun har en overfladisk lighed med den oprindelige forestilling. Dette er for så vidt selve formlen for Freuds forståelse af det ubevidstes kode. Det er ikke en samordning af udtryk og indhold eller af subjekt og prædikat, men en serie af *substitutioner*, hvor det ene element træder i stedet for det andet. Det er muligt at opstille en lang liste over, hvad der »mangler« i det ubevidste. Jeg vil med Freud nøjes med at nævne *tiden* (og dermed evnen til at foregribe og udskyde) og *negationen* (og dermed evnen til at foretage logiske operationer). Som en positiv bestemmelse af det ubevidstes substitutioner og transformationer finder vi hos Freud begreber som *primærprocesser* (fortætning, forskydning og herunder symbolisering), *driftsomsætninger* (især

4 Eller som når Georg Brandes sender en meddelelse til en af sine elskerinder i andet bind af værket om Shakespeare, hvor det første bogstav i det første ord i hvert kapitel sammenlagt danner sætningen »Anna Tutein, min elskede, din er jeg«.

5 Freud 1901b, s. 202. Den latinske sætning betyder, at storherren (det førbevidste) ikke bekymrer sig om småting, men overlader dem til sine undergivne (in casu det ubevidste).

anvendt om substitutioner mellem de fire kanoniske partialobjekter: bryst, fæces, penis, baby) og *driftsskæbner* (især anvendt om transformationer, der har polariteterne subjekt/objekt, lyst/ulyst og aktiv/passiv som omdrejningsakse).⁶

Freuds beskæftigelse med det ubevidste har to komplementære sider: (1) der er tyndningen af symptomer ifølge den analytiske metode, og (2) der er rekonstruktionen af symptomdannelsens veje i henhold til metapsykologiens begreber. Man kan kritisere Freud for, at den anden side dominerer over den første, således at det tager sig ud, som om vi allerede kendte det ubevidste. Det formentlig berettigede begreb om det ubevidstes gentagelsestvang kan i kombination med en forkortet fremstilling af tydningsprocessen give indtryk af, at det ubevidste rummer et meget lille repertoire af udtryksmuligheder, og at de igangsættende ubevidste ønsker altid er de samme. Endvidere giver begrebet om ubevidste »tingsforestillinger« mindelser om en forældet elementpsykologi, hvor hvert forestillingselement foreligger fuldt færdigt i erindringen forud for og principielt uafhængigt af de associative forbindelser til andre elementer. Det, at Freud i så ringe grad søgte at homogenisere og ensrette sine teoretiske bestræbelser, gør, at man mange gange kan finde stoffet til en kritik af hans mangler hos ham selv. Det gælder også i dette tilfælde, hvor begrebet om *ubevidste fantasier* supplerer billedet af det ubevidste som dannet af statiske tingsforestillinger, hvor begrebet om *Nachträglichkeit* peger på muligheden af en vedvarende omstrukturering af det ubevidste, og hvor begrebet om ubevidste affektpotentialer siger noget om, hvad der udgør de mest hårdnakkede fikseringspunkter i det ubevidste.

2. Det objektrelationsteoretiske synspunkt

Den betydeligste udvidelse af den Freud'ske teori om det ubevidste tog sin begyndelse umiddelbart efter første verdenskrig, hvor Melanie Klein konstruerede en børneanalytisk teknik baseret på observation af barnets leg. Umiddelbart synes tolkningen af legen at følge de samme principper som tolkningen af drømme, fejlhandlinger og vitser, dvs. at der ved siden af det manifeste indhold også findes et latent indhold, som hidrører fra det ubevidste. Forskellene var dog ikke desto mindre iøjnefaldende. Det er ikke fortrængningsbarrieren, der afgrænser det ubevidste fra det bevidste og det førsproglige fra det sproglige, for Klein søger at indkredse det ubevidstes fantasier på et udviklingstrin, hvor fortrængningen endnu ikke spiller en rolle. Den bærende sondring er mellem en indre verden og en ydre verden, en for iagttageren usynlig over for en synlig verden, hvor det er tolkning-

6 De klassiske Freud-tekster om det ubevidste og dets processer er 1900a, 1901b, 1905c, 1915c, 1915e og 1916-17e.

en af ydre adfærdstræk – specifikt i legen – der giver adgang til forståelsen af den indre verden. Barnet har selv elementært brug for at skaffe sig håndgribelige ydre symboler på det, der foregår i dets egen indre verden, da det er selve metoden til at bearbejde det. Hvis det, der foregår på den indre scene, i en eller anden forstand repræsenterer barnets samspil med moderen, vil barnets leg sekundært eksternalisere og symbolisere dette. Ethvert objekt kan i denne forstand blive til et symbol for barnet, og barnet viser sin symbolske kompetence og fremstiller sit indre univers gennem sin håndtering af ydre objekter.

Man har med rette hæftet sig ved, at Klein i sin teori om barnets indre univers ikke mere betjener sig af Freuds metapsykologi med forskydninger og fortætninger af psykiske energier inden for et netværk af statiske forestillinger, men i stedet opererer direkte med objekter i cirkulation mellem hinanden. Barnets primitive tænkning er organiseret ud fra objekter og objektrelationer. Virkeligheden er så at sige indkodet i barnet i denne symbolske struktur, hvor indholds-udtryksrelationen ganske vist svarer til den klassiske psykoanalytiske symbolteori, hvor legetøjsstykkerne symbolerer forældre, søskende, kønsorganer og andre kropsdele, men hvor den indre scene faktisk postuleres at have en sproglig eller sproglignende struktur, idet morfologien består af Kleins inventar af kanoniske objekter (indre/ydre objekt, godt/ondt objekt, partialobjekt/totalobjekt), mens syntaksen udgøres af de typiske objektrelationer, -interaktioner og -kombinationer, først og fremmest forskellige varianter af introjektion og projektion.

Kleins teori udgøres i hovedsagen af to positioner, den paranoid-skizoide og den depressive, der består af to bestemte objektkonstellationer og konflikttyper, der begge er grundlagt inden for det første leveår, og som alle bruger resten af deres liv på at gennemarbejde og overvinde. Jævnføring med anden psykoanalytisk teori siger, at den paranoid-skizoide position svarer til det narcissistiske og den depressive position til det ødipale udviklingstrin, men da de i deres grundform ligger så tidligt i udviklingen, har Klein aldrig i nogen særlig udstrækning følt det nødvendigt at inddrage sproginlæringen eller sondringen mellem en førsproglig og en sproglig sektor i personligheden. Sproget kan naturligvis fungere som medium for de grundlæggende strukturer, men øver tilsyneladende ikke nogen dyberegående indflydelse på dem, heller ikke med tilbagevirkende kraft.

Kleins symbolteori er navnlig videreudviklet af Hanna Segal (1957). Fra semiotikeren Charles Morris låner hun den definition, at *et symbol repræsenterer et objekt for en person* (eller *et jeg*, som hun selv foretrækker at sige). I tidlige symboliseringer, der henhører under den paranoid-skizoide position, fungerer symbolet ikke, fordi objekt og symbol ligestilles (symbolsk ækvivalering). En skizofren patient svarer indigneret på lægens spørgsmål om, hvorfor han aldrig mere spiller violin, at han da ikke vil masturbere offentligt. Ved sådanne ækvivaleringer indtræder der ingen ændring af affekten, hvorfor symboliseringen ikke har nogen funktion. En an-

den type kortslutning sker gennem de projektive identifikationer, hvor objektet tillægges elementer fra jeget og derfor ikke samtidig kan repræsenteres symbolsk *for jeget*.

Det ægte symbol forudsætter objektets midlertidige fravær, dvs. en form for objekttab, og det er ikke muligt i den paranoid-skizoide position, hvor fraværet af det gode objekt umiddelbart opleves som nærvær af det onde. Først det oplevede fravær afføder behovet for et symbol, der kan fastholde det fraværende objekt. Dette er kendetegnende for den depressive position, hvor såvel realitetssansen som ambivalensen over for objektet forårsager et »udtryksbehov« for de nu hæmmede – både aggressive og libidinøse – driftsimpulser. Det er i denne situation, at barnet i vid udstrækning begynder at skabe symbolobjekter af sit legetøj, hvorved de følelsesmæssige spændinger, f.eks. skyldfølelse og frygt for tab, kan mindskes og samtidig bearbejdes. Også de indre gode objekter, der opleves som truede eller tabte, kan erstattes af indre symboler, der henføres til jeget selv og ikke mere forveksles med de tabte objekter, og disse nyskabte symboler kan eventuelt reprojiceres. De ægte symboler befordrer sublimeringen i den forstand, at de overflyttede følelser samtidig ændrer karakter, ligesom angsten mindskes, når den fordeles over flere objekter.

Et barn, der ikke tør lege, er stadig underkastet den symbolske ækvivaleringsstruktur, hvor der ikke er forskel mellem objekt og symbol, og hvor f.eks. angsten for moderens krop og for det symbolske legetøj derfor er lige stor. Hos voksne psykotikere kan en sådan symbolisering afstedkomme en så negativ affektledning af en række af sprogets ord, at disse ikke blot udslettes af patientens ordforråd, men også er forbudt analytikeren at bruge i behandlingen. Segal sammenligner det med en uruguayansk indianerstamme, der på denne måde »skotomiserede« (egentlig: skabte mørke pletter i synsfeltet) alle ord, der mindede om afdøde personer, og hvor det var meget vanskeligt for andre at lære sproget, fordi det var helt gennemsyret af blokeringer og neologismer, der skulle erstatte de forbudte ord. Det afgørende er ikke, om symbolrelationen er bevidst eller ubevidst, men om *forskellen* mellem symbolet og det symboliserede er til stede i jeg'et.

Af Kleins elever har navnlig Wilfred Bion bidraget til en normalisering af teorien gennem sondring mellem førsproglige og sproglige strukturer. Hans erfaringsverden var en anden end Kleins, nemlig voksne psykotiske patienter, og han refererede derfor i væsentlig mindre grad til barnets udvikling end Klein, om end han fortsat betjener sig af Kleins to positioner, som han ophæver til en slags formal operator, der angives med formlen $Ps \leftrightarrow D$. Det tankevækkende er, at alle psykiske elementer uanset udviklingstrin kan underkastes de samme operationer, dvs. en paranoid angst for ødelæggelse, et skizoidt forsvar, der opspalter de truede elementer og gør dem mobile, en dannelse af nye totalobjekter omfattende både gode og onde objekter, en depressiv angst beslægtet med skyldfølelsen over ødelæggelsen af de gode objekter og endelig en reparativ tendens, der genskaber helhe-

den. Disse processer er almene og vil dermed skulle gennemspilles ikke blot på de udviklingstrin, ethvert menneske skal passere, men også for hver af de grader af indsigt, det kan opnå i en analyse eller i en kreativ proces. Den nye erhvervelse vil med andre ord altid blive truet af ødelæggelse og vil efterfølgende skulle generhverves og repareres for at være en realitet.

Bions mest fremtrædende elev, Donald Meltzer, har hæftet sig ved den indirekte kritik af Klein, der kan findes hos Bion, nemlig at hendes teori om objekter, der er en næsten mekanisk fremstilling af relationer og interaktioner, i så høj grad ligner den psykotiske tænkning, at den ikke også kan omfatte normale psykiske fænomener (Meltzer, 1978, s. 37). Bion siges som reaktion herpå at have taget ni afgørende skridt henimod en mere fuldstændig teori: (1) en udvidelse af begrebet om partialobjektet til også at omfatte psykiske funktioner; (2) en indførelse af begrebet 'linking' som det, der 'angribes', når en person søger at destruere sin evne til at tænke og føle⁷; (3) en udvidelse af ødipuskomplekset til også at omfatte indvirkningen af 'hybris' på vidensdriftens måde at fungere på; (4) en definatorisk bestemmelse af den prototype på 'linking', der skaber 'læring', som 'linket' mellem baby og bryst; (5) en kvalitativ konkretisering af Kleins idé om 'overdreven' projektiv identifikation, nemlig motivet 'had til følelser' og dermed til livet som sådant; (6) en operationel begrænsning af bevidsthedsbegrebet til – i overensstemmelse med Freud – at være »organet til perception af psykiske kvaliteter«; (7) en omvendning af den sædvanlige idé, at 'tænkning' skaber 'tanker', således at eksisterende 'tanker' i stedet kræver et apparat til at 'tænke' dem; (8) en konkretisering af almagsbegrebet som – når den fungerer på tankens gebet – »den diktatoriske hævde af, at én ting er moralsk rigtig og en anden forkert«; og endelig (9) en hypotese om, at det psykiske apparat behøver sandhed, ligesom kroppen behøver føde.

I udgivelser af og artikler om Bions værker⁸ findes en bestemt model af billedet med en sådan hyppighed, at man kun kan få det indtryk, at heri er det væsentlige i hele teorien indeholdt. Denne model kaldes *nettet* (the grid) og er slet og ret et skema med to akser og et antal herigennem definerede felter. Bion har selv sammenlignet det med fysikkens periodiske system over grundstofferne, fordi der også her var tale om et oprindeligt ganske primitivt skelet, der imidlertid viste sig at indeholde den kerne af sandhed, der gjorde, at det kunne videreudvikles og begrundes inden for moderne atomfysik. Der er tale om en intuitivt udkastet model, som han brugte i sit kliniske arbejde som en slags huskeseddel, idet han indplacerede patienternes

7 'Linking' eller 'sammenkædning' ligger til grund for enhver objektrelation og inddeles i tre hovedtyper, L, H og K (loving, hating, knowing). 'Linking' er psykens grundlæggende syntaktiske funktion og begrunder tænkningens »sproglige« struktur.

8 Se navnlig bion 1962, 1963, 1965, 1970 og 1977.

givne udsagn og udtryk i et af nettets felter. Der er lighedspunkter med Eriksons todimensionale udviklingsskemaer, hvor man ikke rykker frem ad en ret linje, men fra felt til felt i en struktur, der ligner et skakbræt, og der er da også et hierarkisk og normativt aspekt indbygget, for så vidt som den optimale modning både hos Erikson og Bion er en bevægelse fra det ene hjørne af skakbrættet til det diagonalt modsatte hjørne.

Jeg vil her nøjes med at omtale den genetiske akse i nettet (benævnt med bogstaverne fra A til H), da den på et kleiniansk grundlag beskriver en opstigen fra en objektdomineret psykologi til en forestillingsdomineret, og da den tildeler selve symboliseringsevnen en status som omdrejningspunkt for udviklingen. Bion tænkte kun i mindre grad den genetiske akse ud fra et udviklingsmæssigt synspunkt og i højere grad som en model for den terapeutiske progression, men modellen er tydeligvis ikke fremmed for en udviklingspsykologisk tankegang. De højere processer kendes allerede fra kognitionspsykologien, men begyndelsespunktet og grundlaget for det hele er en hypotetisk psykisk funktion, hvis mere præcise egenskaber er ubekendte, og som derfor gives den i sig selv indholdstomme betegnelse *alfa-funktion*.

Alfa-funktionen er den psykiske funktion, der bearbejder de impulser, der ankommer til det psykiske apparat, dels udefra som sanseindtryk, dels indefra som følelsesmæssige oplevelser. Gennem alfa-funktionens virke omformes impulserne til psykiske elementer, der følgelig kaldes for *alfa-elementer*. De er kendetegnet ved at kunne sammenkædes ('linkes') og dermed indgå i psykiske processer og ved at kunne oplagres i hukommelsen. Man kommer her til at tænke på det, som Freud i omskrivningsmodellen fra 1896 (se ovenfor) kaldte *perceptionstegn*. Med en biologisk metafor antydes, at alfa-elementerne formerer sig ved en slags celledeling, idet de gensidigt reflekterer hinanden og indgår forbindelser med hinanden. Disse »celler« genererer også en *kontaktskranke*, der ligger som en membran mellem det bevidste og det ubevidste og regulerer passagen af elementer fra den ene gruppe til den anden. Kontaktskranken synes at svare til iværksættelsen af meget elementære adaptive mekanismer (forsvarsmekanismer), der bl.a. også adskiller drømmetilstanden fra den vågne tilstand og fantasi fra realitet. Alfa-funktionen ligger ifølge Bion oprindeligt hos moderen, og den erhverves først af barnet, når moderen introjiceres. Moderen er ikke kun som hos Klein til stede som et partialobjekt, men som kernen i en psykisk funktion. Den introjicerede moder er prototypen på et *apparat, der kan tænke tanker*, idet hun præsenterer barnet for meningsfulde sammenkædninger af elementer gennem de oplevelsessekvenser, der lader det erfare forholdet mellem *container* og *contained* og forbereder det på genarbejdningen af de to positioner.

Denne hypotetiske proces kontrasteres af den situation, der opstår, når alfa-funktionen svigter, dvs. når de forskellige impulser *ikke* omsættes til alfa-elementer. De tilbageblevne, så at sige ubehandlede eller ufordøjede

elementer kaldes *beta-elementer* og er kendetegnet ved fraværet af alfa-elementernes egenskaber. De kan ikke lægges til grund for tænkning, men underkastes i stedet en projektiv identifikation. De indbefatter ikke en kontaktskranke mellem bevidst og ubevidst og dermed heller ikke de omtalte sondringer. I beta-elementernes dimension behandles ordene som ting, fantasierne som realitet, levende objekter som døde etc. Beta-dimensionen synes også at omfatte den variant af Segals symbolske ækvivalering, hvor der sættes lighedstegn mellem symbolet og det symboliserede. De projicerede beta-elementer smelter sammen til en såkaldt *beta-skærm*, som er baggrunden for psykotikerens vrangbillede af virkeligheden.

Noget af det raffinerede i Bions tankegang er, at barnet først skaffer sig af med beta-elementerne ved projektiv identifikation og anbringer dem i moderen som container, men dernæst introjicerer eller internaliserer moderen som den, der kan udføre alfa-funktionen. Den internaliserede moder bliver således alfa-funktionens og dermed selve tænkningens prototype i barnets psykiske apparat. Denne mekanisme kan naturligvis kun fungere, hvis den virkelige moder udfylder sin funktion som agent for tilfredsstillelsen, dvs. lever sig ind i barnets følelser og behov og imødekommer dem i den rytme, der passer barnet. Overensstemmelsen mellem barnets behov og moderens imødekommenhed kræver den psykiske tilstand hos moderen, som Bion kalder *reverie*.

I nettets genetiske dimension ligger beta-elementerne på niveau A og alfa-elementerne på niveau B. Det er for begges vedkommende hypotetiske elementer. De kan ikke iagttages direkte af analytikeren, da de ikke råder over noget selvstændigt udtryksystem, men Bion slutter sig til deres eksistens fra sine psykosetapier, hvor han som nævnt indplacerer alle ytringer fra en patient i et af nettets felter. Beta-elementerne kan godt låne et sprogligt udtryk, men de tilsyneladende sproglige udsagn adlyder ikke grammatikkens eller semantikkens regler. Når en patient taler om »ice cream«, kan han med samme ord udtrykke det lydligt identiske »I scream« (Bion 1977). Når den ønskede is er fraværende, ligger der heri forudsætningen for, at et symbol kan træde i dens sted. Psykotikeren accepterer imidlertid ikke fraværet, negativiteten eller den symbolske erstatning, men manifesterer fraværet positivt som skrigen.

Sammenlignet med traditionel freudiansk metapsykologi bemærker vi, at det ubevidste *ikke* identificeres med beta-elementerne, der tildeles en separat psykisk dimension, hvor sondringen mellem bevidst og ubevidst ikke eksisterer. Alfa- og beta-dimensionen ligger selv side om side, og også her kan der ved transformationer ske en passage fra den ene side til den anden. Hvilken skranke, der er mellem dem, benævnes ikke, men man skal nok tænke i retning af den vertikale spaltning i bl.a. Kohuts teori og den særlige udelukkelse fra symbolisering, der hos Lacan kaldes præklusion, og som aktualiserer det reelle (jvf. nedenfor). Det er den interne kontaktskranke i alfa-dimensionen (Freuds fortrængningsbarriere, Kohuts hori-

sontale spaltning), der konstituerer sondringen mellem ubevidst og bevidst. Bryder den sammen, forvandles samtlige alfa-elementer til beta-elementer. I visse tilfælde, når jegspaltningen omfatter det perceptuelle apparat, viser beta-elementerne sig gennem projektiv identifikation på ydre ting som *bizarre objekter*, der hører, ser eller lugter patienten. En skizofren kan f.eks. føle sig overvåget af en grammofon (Bion 1956).

Hvis man som ovenfor antydet kan sammenligne Bions transformationer fra B til H med Freuds række af »omskrivninger« af de oprindelige perceptionstegn, er der den fordel ved Bions version, at det ubevidste ikke er placeret på et bestemt trin i hierarkiet, men snarere flytter med som en skyggeside af elementerne på hvert enkelt niveau, således at det spænder fra det lavest til det højest artikulerede. I denne forstand er det ubevidste den ikke gennemarbejdede eller gennemreflekterede del af det symbolsystem, der gælder på hvert niveau: de skjulte eller endnu ikke afdækkede forudsætninger for et symbolsystems funktionsmåde. Det forholder sig dog tilsyneladende også sådan, at bestemte grundlæggende links på de lavere niveauer ligger som strukturerende skemata, der efterfølgende lader sig videreføre (oversætte) fra niveau til niveau. De må, ligesom det også antages i genetiske symbolteorier, have været kendetegnende for det psykiske apparats tænkeevne forud for etableringen af rationelle tankestrukturer.

Drømmen og drømmetankerne placeres sammen med *myter* på et selvstændigt niveau (niveau C) næst efter alfa-elementerne, hvilket skal ses i sammenhæng med, at evnen til at drømme er fraværende hos psykotikere, der snarere hallucinerer ved hjælp af beta-elementer, end de faktisk drømmer. Også myterne behandler virkelighedens elementer inden for en genkendelig, men meget plastisk syntaks. De følgende trin fra D til F kaldes *førforestillinger*, *forestillinger* og *begreber*, men trods den nu tydeligt sproglige strukturering med udvikling af stadig mere komplekse elementtyper er det vanskeligt hos Bion at finde tilsvarende nye overvejelser over syntaksens udvikling. Der refereres vedblivende til 'linking' som på alfa-elementernes niveau. Det fastholdes, at transformationen fra ét niveau til det følgende er bundet til at arbejde med og bearbejde elementerne på det lavere niveau og deraf skabe elementerne på det højere – med alle de muligheder for lakuner og regressioner, som det indebærer.

Navnlig hvad angår *førforestillingerne*, antages en betydelig grad af medfødthed, f.eks. at det sultne barn har en forudfattet forestilling om det objekt, der kan tilfredsstille det, men som på grund af den manglende tilfredsstillelse forvandles til et ondt objekt. (Det engelske *preconception* vil man normalt oversætte til *medfødt forestilling*, men da Bion altid anvender bindestreg – *pre-conception* –, må det være for, at man skal tage 'pre', altså 'før', mere bogstaveligt, sådan som det betones i oversættelsen *førforestilling*). Sulten i sig selv er altså ensbetydende med forestillingen om det onde bryst, og de mest primitive tanker eller »prototanker« er onde objekter, som barnet søger at skaffe sig af med (Grinberg m.fl. 1975, s. 38). Hvis

frustrationstærsklen er lav, vil disse objekter blive behandlet som beta-elementer og skaffet af vejen ved projektiv identifikation, mens en udholdelse af frustrationen kan igangsætte tankeprocesser i gængs forstand. Selve overgangen fra førforestillinger til forestillinger sker ifølge Bion ved, at førforestillingen gennem en virkelig oplevelse, en *realisering*, møder sansebilledet af moderens bryst. Når førforestillingen parres med en realisering, dannes der en egentlig forestilling.

Det næste trin, *begrebet* (niveau F), er kendetegnet ved en højere grad af abstraktion og dermed også af en svagere binding til den sansede virkelighed. Begreberne er grundlaget for *det videnskabelige deduktive system* (niveau G), der består af hypoteser og systemer af hypoteser om verdens indretning. Det fremstår åbenbart som noget alment og ikke blot som noget, der kendetegner forskernes praksis. Det samme gælder det sidste trin, *den algebraiske kalkule* (niveau H), hvormed man må antage, at Bion mener de logiske operationer, som individet behersker på et givet udviklingstrin, snarere end det, der står at læse i lærebøger i matematik og logik. Man kan måske jævnføre med Piagets udforskning af de logisk-matematiske operationer, som barnet behersker på givne udviklingstrin.⁹

3. Det hermeneutiske synspunkt

Den hermeneutiske fortolkningsteori har i efterkrigsårene vundet hævd som en betydningsfuld retning inden for sprogfilosofien, og samtidig har en række forfattere – dels filosoffer, dels psykoanalytikere – søgt at anskue psykoanalysen som en hermeneutisk disciplin. Jeg kan nævne Jürgen Habermas og Alfred Lorenzer i Tyskland, Paul Ricoeur i Frankrig, Roy Schafer i USA og Carl Lesche i Sverige.¹⁰ Det er da heller ikke vanskeligt at udpege en række lighedspunkter mellem psykoanalyse og hermeneutik:

(1) Ligesom psykoanalysen beskæftiger sig med at tyde symptomer, hvor de end optræder, har hermeneutikken sit udgangspunkt i tekstfortolkningen, først og fremmest bibeleksegesen.

(2) Ligesom psykoanalysen søger at tilvejebringe en bevidstgørelse hos patienten, satser hermeneutikken på at befordre selvforståelsen eller selvrefleksionen. Det udviklende moment er den såkaldte refleksionserfaring,

9 Egentlig sprogteoretiske overvejelser er sjældne i den kleinianske litteratur, men der findes dog eksempler. Alfred S. Silver har således i en artikel fra 1981 sammenlignet Bions teori med C. S. Peirces semiotik, hvor den semiotiske trekant består af objektet, tegnet eller symbolet for dette objekt og det subjekt, der foretager symboliseringen (af Peirce kaldt 'interpretant'). Man kan måske sige, at Bions alfa-funktion er konkretiseret i Peirces 'interpretant'.

10 Habermas og Lorenzer omtales nærmere nedenfor. Af de andre nævnte forfattere kan henvises til Ricoeur 1965, Schafer 1976 og Lesche/Stjernholm Madsen 1976.

hvor subjektet ændrer sig selv efter at være kommet til bevidsthed om det grundlag, hvorpå dets væsen hidtil har været baseret.

(3) Ligesom bevidstgørelsen i psykoanalysen finder sted i samtalen mellem analytikeren og den analyserede, er samtalen og deltagelsen i et sprogligt fællesskab for hermeneutikken selve princippet for tilværelsens meningsfuldhed.

Hertil kommer imidlertid nogle forskelle, som bevirker, at alliancen mellem psykoanalysen og hermeneutikken aldrig kan blive uproblematisk:

(1) Mens »det uforståelige« for hermeneutikken kun er et overgangsfænomen, der eksisterer, indtil vi har fortolket det, er det ubevidste for psykoanalysen en permanent dannelse, der ikke lader sig ophæve. Hermeneutikken benægter ikke det ubevidstes eksistens, men finder det uhensigtsmæssigt at opbygge en teori derom, især hvis denne teori antager en kausalde-terministisk form som den psykoanalytiske metapsykologi. En sådan teori er snarere fremmedgørende end befordrende for den mellem menneskelige meningsforståelse.

(2) Mens hermeneutikkens ubevidste er bestemt som noget individuelt og privat, beliggende uden for det kollektive samtalerum, er psykoanalysens ubevidste udtryk for menneskeartens overindividuelle fællesskab i modsætning til det førbevidstes individuelt erhvervede dannelser.

Det er de sidste to punkter, der går igen som en konstant udfordring i hermeneutikernes skrifter. I de fleste tilfælde fører det til en opspaltning af psykoanalysen i en klinisk og en teoretisk dimension, hvor der hævdes at være en indre modsætning mellem, hvad psykoanalytikerne gør (i deres praksis), og hvad de siger (i metapsykologien). Denne modsætning optræder konkret som en inkonsistens i psykoanalytikernes sprogbrug, når de springer fra subjektivt indfølelse udsagn til objektiverende og kausalde-terministiske læresætninger. Skal metapsykologien accepteres, må den omformes til en »klinisk teori«, hvor kliniske og teoretiske udsagn er af samme art.

Habermas (1968, 1971) er kendt for sin kritik af psykoanalysens »scientistiske selvemisforståelse« og for sin afvisning af metapsykologien som en naturvidenskabelig teori. Selv forsvarer han »hermeneutikkens krav på universel gyldighed«, idet han mener, at dagligsproget må være metasprog for alle andre – herunder også videnskabelige – sprog. Det er gennem den dagligsproglige kommunikation, at de sidste og de største afgørelser træffes, uanset hvor mange videnskabelige kalkulationer, der går forud. Vort medmenneskelige engagement kan ikke trives andre steder, og derfor er det vigtigt at værne om dagligsproget, hvad hermeneutikken da også har gjort til sin hovedopgave. Her kommer psykoanalysen imidlertid ind i billedet med sin teori om, at dagligsproget selv er fremmedgjort og hverdagsbevidstheden determineret andetsteds fra. Den »hverdagslivets psykopatologi«, som Freud har fremstillet, går netop ud på, at selv de tanker og handlinger, der synes helt umiddelbare og gennemsigtige for bevidstheden, kan

være ubevidst determinerede. Habermas tager denne udfordring op ved at gøre plads til en særlig »metahermeneutik« eller »dybdehermeneutik«, som viser sig at være et korpus af regler, hvormed man kan tage højde for »den førsproglige symbolorganisations privatisme« og den »deformation« af dagligsproget, der skyldes »ekskommunikation« af konfliktbelastet indhold. For en nærmere bestemmelse henviser Habermas til Alfred Lorenzers skrifter.

Lorenzer (1970a, 1970b, 1972, 1974, 1977, 1981, 1986) vil imidlertid ikke uden videre spændes for Habermas' projekt. Godt nok betragter han psykoanalysen som en »kritisk-hermeneutisk erfaringsvidenskab« om de subjektive strukturer, der er dannet ved interaktionen mellem barnet og dets omgivelser, men han mener samtidig, at Habermas gør sig skyldig i en »subjektivistisk selvmisforståelse« ved ikke at anerkende, at disse subjektive strukturer er objektivt betinget af diverse økonomiske strukturer, der uvægerligt sætter deres præg på socialisationen. Psykoanalysen må altså ikke blot suppleres med en historisk materialistisk analyse af samfundets objektive strukturer, men desuden med en »betingelsesanalyse«, der formulerer kausalsammenhængen mellem de subjektive og de objektive processer (Lorenzer 1974, s. 308). Hermeneutikken har således sine klare begrænsninger.

Det grundlæggende begreb i Lorenzers teori er *interaktion*. Barnet indgår fra fødslen i bestemte interaktionsmønstre med moderen, og disse aflejres i dets erindring, hvor de gradvis gøres til genstand for en symbolsk prædikation, således at de danner et *sprogspil* i Wittgensteins forstand. Sondringen mellem interaktionsformen og symbolet passer umiddelbart sammen med den Freud'ske sondring mellem systemerne ubv og fbv. Så længe prædikationen fungerer, foregår interaktionen på fbv-systemets præmisser – med alt hvad det indebærer. Det psykoanalytisk interessante er imidlertid *desymboliseringen* eller *ekskommunikationen*, hvorigennem prædikationsrelationen brydes, således at symbolet og interaktionsformen eksisterer løsrevet fra hinanden. Det løsrevne symbol, der er berøvet dele af sit meningsindhold, kan fungere videre som et *tegn* og må som sådant gøres til genstand for fortolkning. Den løsrevne interaktionsform, der nu mangler et symbolsk udtryk, kaldes en *kliché*. Den kan forblive fortrængt, eller den kan skaffe sig et andet udtryk ved at hæfte sig til et af fbv-systemets symboler, som følgelig også får karakter af tegn ved at mangle sit adækvate indhold. Lorenzers yndlingseksempel er den flytning af konfliktfyldt indhold, som lille Hans (i Freuds sygehistorie) foretager fra symbolet »fader« til symbolet »hest«. Begge symboler reduceres til tegn i lille Hans' pseudo-kommunikative privatsprog, og kun psykoanalysen kan med sin særlige behandlingsteknik afstedkomme en *resymbolisering*, således at interaktionsform og symbolsk prædikation igen kædes korrekt sammen. Midlet hertil er den *sceniske forståelse*, hvor analytikeren retter opmærksomheden mod det, patienten iscenesætter ud fra sine ubevidste klicheer, og ik-

ke blot mod det, han siger med sine pseudo-kommunikative tegn.

Alt dette, som Lorenzer udfolder over hundredvis af sider, kan virke som en omstændelig og lidet original omskrivning af Freuds erkendelse. Skal man gøre op, hvad han har at sige om ubv-systemets semiotik, må det dog indrømmes, at han på flere punkter går længere end Freud. De grundlæggende enheder i ubv-systemet ser han ikke som tingsforestillinger, men erindringsspor (eller ligefrem engrammer) efter interaktionsformer. Han gør opmærksom på, at Freuds »Sachvorstellungen« snarere end tingsforestillinger bør forstås som »sagsforestillinger«, forestillinger om sammensatte sagsforhold, med hovedvægt på interaktionen mellem moder og barn. Det er disse primære og sprogligt uformidlede interaktionsformer, der nødvendiggør psykoanalytikerens sceniske forståelse, da de har en scenisk karakter. Hvad de formidler, er ikke sprogligt og abstrakt, men sanseligt og konkret. De mangler dog ikke en symbolsk repræsentation og er ikke »stumme«, indtil de finder et passende prædikat i det verbale sprog. Inden for rammerne af ubv-systemet findes en særlig *protosymbolik*, idet en del af et givet interaktionsmønster bliver symbol for helheden. De dannede protosymboler (eller palæosymboler) har beholdt deres sansenære karakter, f.eks. når tallerken betyder mad, eller når træspole – i Freuds Fort/Da-eksempel – betyder moder. Lorenzer kritiserer psykoanalysens symbolteori, som den er formuleret af Ernest Jones (1916), for at operere med fylogenetisk dannede og universelle symboler (stok for penis, dåse for vagina), idet han selv mener, at de primære symboler er dannet i relation til praksisfigurer og dermed er historisk og samfundsmæssigt variable, en opfattelse, der også bygger op om det hermeneutiske synspunkt, at det ubevidste er noget privat, noget uforståeligt, der ikke er blevet integreret i det givne sprogfællesskab.

Især i de senere arbejder (1981, 1986) studerer Lorenzer den ikke-patologiske side af protosymbolerne. De har deres egne genuine udtryksformer ved siden af overføringsrelationerne og den pseudo-kommunikative sprogbrug. Hvor de sproglige symboler fungerer inden for en diskursiv symbolik, udtrykker protosymbolerne sig inden for en *præsentativ symbolik* (Susanne K. Langers term), der på en kreativ måde levendegør barnets sansenære erfaringsverden. Det drejer sig – lidet overraskende – om billedkunst, arkitektur, musik og dans. Også kunsten gøres på den måde til sprogpil, til en sammenkædning af interaktionsformer og symboler. Den »sprogspillenes semiotik«, Lorenzer ser frem til (1974, s. 167), vil have psykoanalysen som en vigtig bidragsyder p.g.a. dens erfaringer vedrørende protosymbolikken og dens patologiske og ikke-patologiske udtryksformer. Om det så er til gavn for psykoanalysen, at alle dens erfaringer omskrives til en interaktionistisk terminologi, er et helt andet spørgsmål. Mange vil sikkert vedblivende finde originalen mere attraktiv end omskrivningen.

4. Det strukturalistiske synspunkt

Som kontrast til den objektrelationsteoretiske hermeneutiske og opfattelse af psykoanalysen vil jeg omtale den såkaldt strukturalistiske opfattelse repræsenteret ved Jacques Lacan.¹¹ Det er en anden sprogfilosofisk tradition, der her gør sig gældende (den må anses for tilstrækkeligt bestemt gennem navnene Saussure, Jakobson og Lévi-Strauss), og Lacan går desuden ud over den strukturalistiske tradition på flere punkter. Lad mig indledningsvis opregne nogle markante modsætninger mellem den Lacan'ske og den hermeneutiske forståelse af det ubevidste:

(1) Hvor hermeneutikerne forstår det ubevidste som noget afsondret, udgrænset og privat, ser Lacan det ubevidste som den logiske forudsætning for det bevidste. Subjektiviteten hviler på et transcendentalt grundlag, som det Freud'ske ubevidste anses for en vigtig begrebsbestemmelse af. Det ubevidste øver en aktivt strukturerende indflydelse på subjektiviteten, der følgelig opfattes som en struktureret struktur.

(2) Hvor hermeneutikerne betragter samtalen og den sprogligt formidlede interaktion (sprogspillet) som betingelsen for elimineringen af det ubevidste, mener Lacan snarere, at det ubevidste skabes gennem denne intersubjektivitet. Han lægger vægt på, at alle sociale relationer har det prototypiske billede af »den anden« som koblingspunkt, og på, at dette billede i det væsentlige er ubevidst (hvad ved den anden, forventer den anden, begærer den anden?). Det sociale regelsæt, der svarer til det Freud'ske overjeg, er struktureret omkring det ubevidste billede af den anden (i denne forstand taler Lacan om »den Anden« med stort A).

(3) Hvor hermeneutikerne betragter det ubevidste som latent *mening* baseret på sansenære erfaringer, der ikke har fundet et passende symbolsk udtryk, beskæftiger Lacan sig først og fremmest med produktionen af *betydning*, hvor udtrykkets formelementer (signifiant'erne) bestemmer over indholdets formelementer (signifié'erne). Når Lacan siger, at det ubevidste er struktureret som et sprog, må han mene, at nogle af de koder (men næppe det verbale sprogs kode som sådan), efter hvilke der udveksles signifiant'er, er konstituerende for det ubevidste.

Det mest iøjnefaldende af disse modsætningsforhold er nok det sidste. Lorenzer har selv understreget det ved flere lejligheder: Hverken Freud eller hermeneutikerne kan gå med til, at det ubevidste skulle være struktureret som et sprog. Protosymbolikken såvel som det desymboliserede fungerer præverbalt og har i hvert fald ikke det verbale sprogs struktur eller en

11 Hovedparten af Lacans artikler er samlet i *Écrits* (1966), mens den anden halvdel af hans værk, hans forelæsninger eller »seminarer«, endnu ikke er færdigudgivet. Der er kun udkommet 9 af 27 planlagte bind. De resterende kan dog skaffes som halv-officielle udskrifter eller uforarbejdede fotokopier af de stenografiske – og ofte mangelfulde – referater af seminarerne.

struktur, der er homolog hermed (»som et sprog«). Netop denne indvendning sætter imidlertid Lacans originalitet som teoretiker i relief. Det Lacan'ske ubevidste er *dobbelt*. Det findes både i en *imaginær* og i en *symbolsk* version som to kodninger af den samme virkelighed. Af disse svarer det imaginære ubevidste ganske meget til Lorenzers protosymbolik, mens det symbolske ubevidste er en teoretisk nyskabelse, der er inspireret af den sprogvidenskabelige strukturalisme.

Opriindelsen til begrebet om det imaginære ubevidste kan vi finde i Lacans arbejder fra 1930'erne. Han var dengang optaget af gestaltpsykologien, der havde brudt med den klassiske elementpsykologi ved at påpege, at perceptionen ikke er opbygget af selvstændige elementer, men underlagt et strukturerende princip, der sørger for, at hver ny perception falder på plads i et velkendt mønster. Lacan fandt, at psykoanalysen med begreberne *imago* og *kompleks* havde fundet de specifikt strukturerende former i det ubevidste, og han lagde særlig vægt på, at indprægningen af det visuelle kropsimago i seksmånedersalderen gav barnets udvikling en ny retning. Selv om han kaldte den pågældende udviklingsfase for spejlfasen, er det vigtige, at barnet nu identificerer sig med sine artsfæller. Det er det artsspecifikke kropsimago, der fungerer som model for barnets indøvelse af sine elementære motoriske funktioner, herunder det at stå og gå, og det er således også det første idealjag, hvormed barnet måler sit faktiske jag. Fra etologien hentede Lacan eksempler på, at indprægningen af kropsimagoet også kan ændre udviklingsforløbet hos visse dyrearter, og i dyrs paradeadfærd mente han at genkende den aggression, som barnet retter mod sin jævnaldrende legekammerat, når det begynder at registrere afstanden mellem jeget og idealet. Som en fast station i udviklingen optræder imagoet af den fragmenterede krop, der regredient forekommer i psykosier og progredient banner vej for, at kropsdelene tildeles en symbolsk værdi (bryst = fæces = penis = baby). Den imaginære orden har kropsimagoet, kropssproget og kropsdelenes semiotik som sin kerne.¹²

Det symbolske ubevidste er af en anden art, som det fremgår af de følgende linjer, hvor Lacan bekender sig til den sprogvidenskabelige strukturalisme: »Det ubevidste er efter Freud en kæde af signifiant'er, som et sted (på en anden scene, skriver han) gentager sig og insisterer, for at sætte sig igennem i de brud, som den faktiske diskurs frembyder, og i den tænken, den former. I denne formulering, som ganske vist er vor egen, men som netop er i overensstemmelse såvel med den Freud'ske tekst som med den erfaring, den har grundlagt, er den afgørende term signifiant'en, hentet fra den antikke retorik af den moderne lingvistik, i en teori hvis historie vi ikke her kan oprids, men hvor navne som Ferdinand de Saussure og Roman

12 Den bedste samlede fremstilling af spejlstadieteorien findes i Lacans store artikel om familiens komplekser fra 1938. Den må dog suppleres med artiklerne fra årene omkring 1950, som findes optrykt i *Écrits*.

Jakobson markerer henholdsvis dens udspring og dens aktuelle kulmination, og hvor vi kan minde om, at den banebrydende videnskab i den vestlige strukturalisme har sine rødder i Rusland, hvor formalismen blomstrede. Genève 1910, Petrograd 1920 siger os allerede, hvorfor Freud manglede dette redskab. Men denne historisk betingede mangel understreger kun den kendsgerning, at de mekanismer, der af Freud beskrives som hørende til primærprocessen, hvor det ubevidste finder sit domæne, nøjagtigt svarer til de funktioner, som denne skole anser for at determinere sprogets mest afgørende mekanismer, nemlig: metaforen og metonymien, eller anderledes udtrykt signifiant'ens substitutioner og kombinationer i de to dimensioner, henholdsvis den synkrone og den diakrone, hvori de fremtræder i talen. Når sprogets struktur først er genkendt i det ubevidste, bliver spørgsmålet, hvilken art subjekt vi da kan tilregne det.« (Lacan 1960b, da. udg. s. 167-68).

Lacans tidligste ideer om det symbolske ubevidste var inspireret af Lévi-Strauss, der i 1940'erne havde overført begreber fra sprogvidenskaben til etnologien.¹³ Ligesom sprogtegn udveksles efter en sproglig kode, fandt Lévi-Strauss det godt gjort, at mænd – ikke mindst i primitive samfund – udveksler kvinder som en slags symbolske objekter følgende en social kode med det rationale, at samfundet bindes sammen på kryds og tværs af gensidige forpligtelser (hvis du gifter dig med min søster, leverer jeg de og de fødevarer på de og de tidspunkter). Hvad der subjektivt og for den enkelte er et forbud mod incest, er på et overordnet plan et påbud om at indgå i sociale relationer. Koden som sådan er ubevidst. Lacan var tydeligvis fascineret af, at det for psykoanalysen centrale incesttema på denne måde fandt en moderne formulering, men han kunne dog ikke bruge teorien i denne form: hverken udvekslingen af kvinder eller den berømte morbroder, hvis magt er forudsætningen herfor, har nogen betydning i det industrialiserede samfund. Heller ikke ideen om, at enhver kode er ubevidst, svarede til hans psykoanalytiske erfaringer. Det viste sig da også at være en ganske særlig kode gældende for begæret, der kunne findes i det ubevidste. Denne kode grundlægges samtidig med barnets indførelse i sproget (den symbolske orden), og den manifesterer sig udelukkende ved på en parasitær måde at overdeterminere andre symbolske koder.

Ligesom kropsimagoet – dannet ved den imaginære identifikation – er den centrale struktur i det imaginære ubevidste, er den Anden – dannet ved den symbolske identifikation – den centrale struktur i det symbolske ubevidste, og ligesom subjektet i den imaginære relation får sin identitet fra kropsimagoet uden at være identisk med dette, får det i den symbolske relation sin identitet fra den Anden uden at blive identisk med denne. Man kan mere konkret sige, at barnet får sin identitet i den symbolske interak-

13 Det bedste indtryk af Lévi-Strauss som strukturalist fås i artikelsamlingen *Anthropologie structurale* (1958).

tion med forældrene. Det søger at definere sin specifikke position i denne interaktionsstruktur. Det, der siges om barnet og til barnet om det selv, er den »subjektets signifié«, barnet søger at udtrække af interaktionen. Lacan mener tilsyneladende ikke, at barnet har mulighed for at begribe sin identitet i den tosidede relation til moderen. Det taber den basale konflikt om besiddelsen af bryst og fæces, og som passivt objekt for moderens begær stiller det spørgsmålet: Hvad vil du mig?

Der er mange måder, hvorpå barnet kan slippe ud af den seksuelle binding til moderen, men fælles for dem er, at moderens tilsyneladende almagt brydes. Moderen kan henvise til faderen, acceptere hans nærvær i familien, vise at hun begærer ham og – som i det klassiske ødipuskompleks – udstede trusler i hans navn. Den imaginære fader er den rædselsgestalt, der truer barnet med kropslig lemlæstelse, men af ham opstår den symbolske fader (lig den Anden), der – svarende til det internaliserede overjeg – udgøres af de regler, der regulerer interaktionen mellem subjekter i samfundet. Den adskillelse, den sondring mellem nærvær og fravær, der er nødvendig for at tildele et objekt en symbolsk karakter, er for Lacan inkarnet i kastrationen, og denne operation kaster med tilbagevirkende kraft et forklarelsens lys over de tidligere interaktionsformer: barnet mister bryst og fæces ved en slags kastration, og moderen mister barnet ved en anden slags kastration, for så vidt som hun havde rettet sit narcissistiske begær mod barnet som den fallos, hun selv så inderligt havde ønsket sig. Som nævnt er det symbolske objekt bestemt gennem sin cirkulation mellem subjekter, sit skiftevis nærvær og fravær, og derfor er kastrationen af barnet ikke definitiv, da barnet netop har faderens løfte om, at det vil få denne signifiant tilbage, når det bliver voksent. Kun den primitive fader regerer over barnet gennem sin enebesiddelse af den imaginære fallos og troner med dette objekt i familien som en anden monark med sit scepter.

Lacan må i sidste instans nøjes med at postulere, at der ved siden af samfundets skrevne og uskrevne love findes en ubevidst lov, der regulerer begæret. De fundamentale signifiant'er, der antages at findes i det ubevidste, har alene en formbestemmelse og ingen substans. De kan ikke identificeres som sproglyde eller skrifttegn og kan derfor ikke gøres til genstand for en sprogvidenskabelig eller semiotisk analyse i sædvanlig forstand. De kendes kun gennem deres effekt, dvs. gennem de særlige mønstre, de antages at danne i det talte og skrevne sprog. Lévi-Strauss har empirisk belæg for sin sætning om, at kvinderne cirkulerer, mens Lacan kun indirekte kan påvise sin cirkulerende – symbolske – fallos. Det er formentlig grunden til, at han jævnligt udskifter sine modeller over det ubevidste og alene fastholder begreberne symbolsk (over for imaginær og reel) og signifiant (over for signifié). Som psykoanalytisk tekstanalytiker kan han bruge mange af de samme tankegange som den litterære semiotik, først og fremmest det, at den samme tekst – den samme signifiant-kæde – viser sig at følge flere forskellige koder, hvoraf de fleste rækker ud over sætningens

niveau. Også de overordnede strukturer følger dog grundreglerne m.h.t. selektion og kombination (jvf. Lacan-citatet ovenfor), dvs. betydning opstår først, når der i en lineær tekst (på kombinationsaksen) viser sig et paradigme af valgmuligheder og et faktisk valg (på selektionsaksen). Forskydning i psykoanalytisk forstand er for Lacan en kombination af to eller flere elementer i samme plan, mens fortætning er en signifikant selektion, hvor både det valgte og det bortvalgte element bidrager til betydningen.¹⁴ Barnet, der siger vov-vov om sin kat og mjav om sin hund, er Lacans simpleste eksempel på, at man – så snart man får nogle signifiant'er stillet til sin rådighed – kan gå i gang med at udtrykke sin identitet og sin egenart.

Lacan publicerede ikke sine egne patientanalyser (eneste undtagelse er disputatsen fra 1932, hvor han endnu ikke var uddannet som psykoanalytiker), og det gør det så uhyre vanskeligt at vurdere bæredygtigheden af hans teorier. Han havde et temmelig lille repertoire af yndlingseksempler, som han gentog gang på gang: et par linjer fra et digt, en replik fra et drama, en episode i en af Freuds sygehistorier eller et element fra en drøm. Disse eksempler kan ikke i sig selv bevise anvendeligheden af hans analytiske metode. Det er imidlertid givet, at et stort – og gennem en årrække stigende – antal analytikere praktiserer lacaniansk analyse i en eller anden afskygning, og det er formentlig fra dem, at afklaringen skal komme.

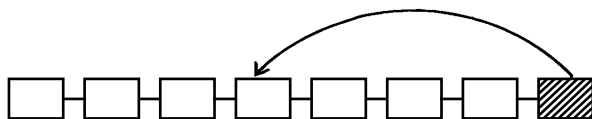
Af de to moderne opfattelser af »det ubevidstes semiotik«, jeg har omtalt, nemlig Lorenzers hermeneutiske og Lacans strukturalistiske opfattelse, er Lacans den mest omfattende, idet han opererer med to distinkte koder i det ubevidste, den imaginære og den symbolske, mens Lorenzer kun har en enkelt, der svarer til Lacans imaginære kode, om end den rummer andre elementer. Det væsentlige spørgsmål, der kan rejses, er derfor, om det symbolske ubevidste overhovedet eksisterer. Jeg vil i den forbindelse omtale den kritik af Lacan, der er fremsat af den tidligere Lacan-elev Jean Laplanche.

Udgangspunktet for kontroversen er den formel for signifiant-substitution, hvormed Lacan i slutningen af 1950'erne begrundede, at det ubevidste er struktureret som et sprog. Formlen kan appliceres på alt fra barnets frigørelse fra moderens begær og underkastelse under faderens lov til simple ords substitutioner i litterære stilfigurer. Lacan noterer den på følgende måde i sin psykose-artikel (1959, da. udg. s. 135):

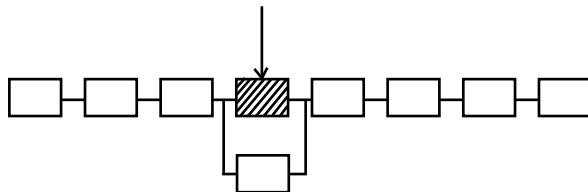
14 Jeg vender i det afsluttende afsnit tilbage til, hvordan Lacan bruger denne begrebspolaritet. At han generelt forbinder sprogets syntagmatiske akse med metonymien og dets paradigmatiske akse med metaforen skyldes en inspiration fra Roman Jakobson (1956), og det skjuler, at der faktisk kan opstilles en ganske nuanceret formalisering af de Freud'ske primærprocesser ved hjælp af begreber fra den klassiske stilistik. Todorov (1977) har påvist dette i en analyse af Freuds eksempelmateriale i bogen om vitsen.

$$\frac{S}{S'} \cdot \frac{S'}{x} \longrightarrow S \left(\frac{U}{s} \right)$$

I det overordnede perspektiv henviser formelen til, at subjektet søger sin betydning først i den ene signifiant (S') og dernæst i den anden (S), som siges at substituere den første. Den oprindelig ubestemt betydning (x) fastlægges herigennem som en veldefineret signifié (s), mens U står for det ubevidste. I en sproglig signifiant-kæde, som kan være en kæde af ord, sætninger eller større enheder, illustreres substitutionseffekten ved, at et senere element danner en paradigmatiske relation til et tidligere, hvorved dette frigør sin latente betydning:

Det skraverede element er S, der efterfølgende skubber S' ud af kæden og derved substituerer dette element:

Lacan kalder med reference til Jakobson kombinationen af elementer for *metonymisk* og den tilbagevirkende substitution, hvor et element skydes ind i kæden, for *metaforisk*. Den metaforiske version af teksten siger noget, som ikke kommer frem i den metonymiske version. Metaforen – om det så kun er den trivielle substitution af pige med rose – frigør en betydning, som umiddelbart er »fællesmængden« mellem de to signifiant'er (pigens og rosens skønhed), men som yderligere viser hen til subjektet for substitutionen: Er det et kodesprog, hvis hensigt er at passere fortrængningsbarrieren, er substitutionen et udtryk for blufærdighed, eller ligger der en ondskabsfuldhed gemt i allusionen til rosens torne? Det er tendensen bag substitutionen, der for Lacan vidner om det ubevidstes overdeterminering af de små og store pudsigheder, der karakteriserer det talte sprog. »Man må definere metaforen gennem implantationen i en signifiant-kæde af en anden

signifiant, hvorved den signifiant, som den erstatter, synker ned og får status som signifié, samtidig med at den dér som latent signifiant eviggør det interval, hvor en anden signifiant-kæde kan indpodes.« (Lacan 1960a, s. 708).

Laplanche udgiver i 1961 sammen med Serge Leclaire en artikel, hvori de bl.a. prøver at konkretisere, i hvilken grad det ubevidste er struktureret som et sprog. Det er karakteristisk, at de forstår substitutionen som en urfortrængning. Den udskudte signifiant henvises til det ubevidste, og de senere indskudte signifiant-kæder vil altid på en eller anden måde repræsentere den. Laplanche foreslår følgende ændring af formlen, idet han slet og ret opfatter den som et produkt af to brøker, hvor identiske faktorer i tæller og nævner kan forkortes bort, som Lacan gjorde, eller – ved en aritmetisk tilladt ombytning af faktorerne – placeres som en ny brøk under brøkestregen, en brøk, der står for det ubevidste (bemærk at Laplanche ombytter symbolerne S og S' , hvilket naturligvis ikke influerer på tankegangen):

$$\frac{S'}{S} \times \frac{S}{s} \longrightarrow \frac{\frac{S'}{s}}{\frac{S}{S}} \left. \begin{array}{l} \} \text{fbv} \\ \} \text{ubv} \end{array} \right\}$$

Den førbevidste figur er som helhed signifiant for den ubevidste figur, der herved får status som signifié. Det er ikke vanskeligt at genkende Hjelmsevs såkaldte konnotationssprog i denne formulering: »Konnotationssproget er altså et sprog, ... hvis udtryksplan udgøres af denotationssprogs indholdsplan og udtryksplan. Altså et sprog, hvis ene plan (nemlig udtryksplanet) er sprog.« (Hjelmsevs 1943, s. 105). Laplanches formel kan således udtrykke, at der er fortættet to betydninger under én signifiant, f.eks. både betydningen hest og betydningen fader under signifiant'en hest (jvf. fortsat Freuds sygehistorie om lille Hans).

Lacan og Laplanche bryder definitivt med hinanden i efteråret 1963, og herefter lægger Lacan ikke skjul på sin kritik af Laplanches formel. Det er relativt klart, at Laplanche har bevist det modsatte af, hvad han skulle, nemlig at det ubevidste er struktureret som et sprog. I en note til artiklen fra 1966 vil Laplanche da også kun gå med til, at »det ubevidste er sprogets betingelse«, og i en serie forelæsninger fra 1978 (udgivet 1981)¹⁵ tilslutter han sig eksplicit det hermeneutiske synspunkt: det ubevidste er desymboliseret, det har intet subjekt, vil intet udtrykke, og dets elementer

¹⁵ De fire centrale forelæsninger med kritik af Lacan er oversat til dansk (Laplanche 1983), og til denne oversættelse har jeg selv skrevet en introduktion (Andkjær Olsen 1983).

indgår ikke i nogen overordnet struktur, men er »uvidende« om hinandens eksistens. Han er her tæt på en struktur, der svarer til Bions beta-elementer. For at forsvare sin formel anfører han, at den oprindelige signifié (s) er en affekt, der er indpodet i barnet ved kontakten med moderen, som derved bliver den oprindelige signifiant (S). Når denne signifiant substitueres af en anden signifiant (S'), mister affekten sin mening, uanset at den beholder sin placering i fbv. Laplanche nævner Freuds patient, der altid græder i bestemte situationer, der for andre ikke virker sørgelige, men som for patienten virker sådan, fordi de har substitueret erindringen om en virkelig sørgelig situation. Affekten er indholdets substans, siger Laplanche med henvisning til Hjelmslev og med den kritik af lacanianerne, at de har glemt affekterne i deres teori.

Det er interessant at se, at mere trofaste lacanianere som Leclaire, der vedblivende har ledt efter »sprog« i det ubevidste, også kun har været i stand til at finde et »desymboliseret« sprog, hvor de enkelte bogstaver og stavelser i de fortrængte ord og navne gennem primærprocesser medvirker til at udvælge signifiant'er i det førbevidste. Leclaire (1968 samt i artiklen med Laplanche) bruger således Freuds model fra ulvemandens sygehistorie, hvor ordet »Espe«, der er en fortalelse for »Wespe« (hveps), viser sig at være afledt af bogstaverne S.P., som er ulvemandens initialer (hans navn var Sergej Pankejeff). Leclaires patient med navnet Philippe Georges Elhyani har ifølge analysen skabt sig det ubevidste pseudonym »Poordjeli«, der som en fast kliché – man fristes til at bruge Lorenzers udtryk – overdeterminerer drømme og symptomer, herunder den velkendte drøm om enhjørningen i skoven. Wilden (1966) har efter samme mønster indsat navnet Signorelli – fra Freuds forglemmelse – i underetagen af Laplanches formel.¹⁶ I begge tilfælde synes vi at have at gøre med det imaginære ubevidste, for så vidt ordene behandles som ting.¹⁷

5. Afsluttende bemærkninger

Opfattelsen af det ubevidste har historisk svinget mellem en romantisk og en rationalistisk side, hvor Freud og Breuer selv startede i den romantiske (f.eks. når Breuer tildelte Anna O. en enestestående ubevidst sprogkompetence omfattende adskillige fremmedsprog, hun aldrig havde lært), mens Freud så i de metapsykologiske skrifter fra 1915 svingede over til den rationalistiske side, hvorefter han i 1920'erne atter nærmede sig den roman-

16 Wilden, der i 1968 lavede en prisværdig kommenteret udgave på engelsk af et af Lacans arbejder, blev siden stærkt kritisk over for Lacan og strukturalismen, som det fremgår af bogen *System and Structure* (1972).

17 I *Psyke & Logos* 2/1992 og 1/1993 findes en række debatindlæg om disse spørgsmål.

tiske – i øvrigt i lighed med Jung. Den senere historie synes om ikke andet at have godtgjort, at det ikke er et enten-eller. Spørgsmålet om, hvorvidt det ubevidste har en sproglig struktur, kan ikke besvares entydigt med et ja eller et nej. Det hænger sammen med, at det ubevidste ikke selv er nogen enhed med et homogent sæt af egenskaber, men en samlebetegnelse for en række vidt forskellige psykiske systemer, hvis samspil med hinanden endnu er mangelfuldt udforsket.

Både Lorenzer og Laplanche har ud fra deres specifikke forudsætninger ret i, at det ubevidste er desymboliseret og derfor ikke mere adlyder en sproglig kode, men kun en mere primitiv semiotisk kode. Dette ligger også i Bions beta-elementer og i Lacans imaginære. Der er imidlertid hos Bion og Lacan mange andre iagttagelser, der peger på en højere og dermed symbolsk organisering af det ubevidste, og personligt mener jeg, at der kan opstilles gode argumenter for eksistensen af det symbolske ubevidste. Vil man ikke ty til indviklede udsigelses- og diskursanalyser eller til udpluk af moderne matematisk teori, behøver man kun at se på den objektrelationens grammatik, som Freud formulerede i »Drifter og driftsskæbner« (1915c), og som har subjekt/objekt-, lyst/ulyst- og aktiv/passiv-polariteterne som grundelementer. I sin Schreber-analyse (1911c) viste Freud, hvordan paranoiasens grundtræk er fremkommet ved transformationer af en oprindelig homoseksuel objektrelation (»jeg elsker ham«). De nævnte polariteter suppleret med kønspolariteten og polariteten mellem bekræftelse og benægtelse er de akser, hvor personligheden »knækker« ved iværksættelsen af det intrapsykiske forsvar mod homoseksualiteten:

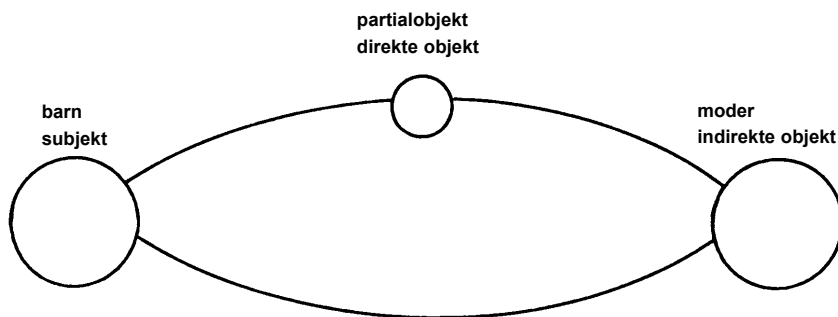
(1)	jeg elsker ham	→	jeg hader ham	→	han hader mig (forfølgelsesvanvid)
(2)	jeg elsker ham	→	jeg elsker hende	→	hun elsker mig (erotoman)
(3)	jeg elsker ham	→	jeg elsker ham ikke	→	hun elsker ham (jalousivanvid)
(4)	jeg elsker ham	→	jeg elsker ingen	→	jeg elsker mig selv (narcissisme)

Disse udsagn kan ikke nødvendigvis findes på det konkrete udtryksplan. Det er ikke udsagn, som patienten nogen sinde behøver at have taget i sin mund. Men de dækker hver især en følelsesindstilling, som i en fase er relativt konstant, og som kan have mange forskellige udtryk. I den forstand er de enkelte udsagn at forstå som dybdestrukturer. Det er ubevidste mønstre, som ligger til grund for det basale i patientens karakter. Derfor er det også særligt påfaldende, når de med mellemrum slår over i en ny form. Hvor transformationsgrammatikken koncentrerer sig om de vertikale transformationer fra dybdestruktur til overfladestruktur, er det interessante her de horisontale transformationer inden for dybdestrukturen, hvor det snarere er narratologien, der er det strukturanalytiske sidestykke. Mens det imaginære ubevidste lader til at være fremkommet ved systematisk fortræng-

ning over en bred front, er det symbolske ubevidste begrundet i forsvarsmekanismer som »forandring til modsætningen« og »omvending mod individets egen person«.

I personlighedsudviklingen må erhvervelsen af aktiv/passiv-polariteten anses for det skæringspunkt, hvor barnet træder ud af narcissismen og ind i intersubjektivitetens univers. Erhvervelsen viser sig ved, at barnet kan vende en passiv oplevelse til en aktiv, det kan gøre – eller forsøge at gøre – mod den anden, hvad den anden netop har gjort mod det, og som en fast regel er der forbundet lyst med indtagelsen af den aktive position. Det nyskabte sociale univers rummer to subjekter af samme art og ikke blot ét almægtigt subjekt (en symbiotisk forening af moder og barn) med en fælles membran mod omverdenen. Afgørende for moderens status som subjekt i barnets forestillingsverden er tilstedeværelsen af et tredje objekt (Kleins partialobjekt, Winnicotts overgangsobjekt), som hindrer moder/barn-forholdet i at klappe sammen i en gentagelse af symbiosen. Partialobjektet er netop en ting, et objekt af lavere rang, som barnet kan indøve sin aktivitet overfor, ikke mindst når det får en symbolsk værdi i interaktionen med moderen. De typiske konflikter i denne fase er som tidligere nævnt barnets konflikter med moderen om adgangen til bryst, fæces og penis, som alle er objekter med en symbolsk bibetydning: besiddelsen af dem symboliserer magt, tabet af dem nederlag og magtesløshed.

Jeg mener, at den matrix for objektrelationen, som Freud har beskrevet, må suppleres med det symbolske objekt for at blive alment anvendelig, og jeg mener desuden, at den herved fremkomne grundstruktur for personligheden er identisk med den grammatiske matrix for dannelsen af en sætning: den intersubjektive objektrelation er bygget over relationen mellem et subjekt og et indirekte objekt eller dativobjekt. Imellem disse findes et objekt af lavere rang, dvs. et direkte objekt eller akkusativobjekt. Og relationen er bestemt af verbet, der ifølge diatesen kan optræde aktivt eller passivt.

Trekanten er for mig at se prototype på den ødipale trekant, også inden moderen eller faderen fornædres fra deres status som indirekte objekter til direkte objekt (jvf. Andkjær Olsen 1988). Både Klein og Lacan placerer penis/fallos som det tredje element i den ødipale trekant, og Lacan forfølger – som allerede nævnt – den variant, at barnet placerer sig selv i positionen som direkte objekt ved at identificere sig med moderens indbildte fallos. M.h.t. overvindelsen af ødipuskomplekset, som i den klassiske formulering er ensbetydende med indstiftelsen af overjeget, kan vi konstatere, at den hænger sammen med mediationen mellem aktiv og passiv, dvs. med opgivelsen af det asociale alternativ mellem absolut sejr og absolut nederlag og adlydelsen af det overindividuelle regelsæt for, hvem der skal have, og hvem der skal give.

Jeg har med dette argumenteret for, at personligheden har en »sproglig« struktur, og for, at ikke mindst de tilbagelagte udviklingstrin er ubevidste for den enkelte. Jeg vil ikke forsøge at drive formaliseringen – og paralleliseringen – længere frem i retning af grammatikken.¹⁸ Der er rimeligvis tale om en mere almen logisk struktur, som finder hver sin specificering i personligheden og i sproget. Det afgørende for mig er, om den er i stand til primært at rumme og sekundært klargøre det store erfaringsmateriale, der er indeholdt i den psykoanalytiske litteratur.

LITTERATUR

- ANDKJÆR OLSEN, O. (1983): Omkring Lacan/Laplanche-kontroversen. *Kultur & Klasse 47*. København: Akademisk Forlag.
- ANDKJÆR OLSEN, O. (1988): *Ødipus-komplekset*. København: Hans Reitzels Forlag.
- ANDKJÆR OLSEN, O. (1995): Symboler i psykologien: Nogle introducerende overvejelser. *Psyke & Logos*, 16,1 (s. 9-36).
- ANDKJÆR OLSEN, O. & KØPPE, S. (1981): *Freuds psykoanalyse*. København: Gyldendal.
- ANDKJÆR OLSEN, O. & KØPPE, S. (1996): *Psykoanalysen efter Freud 1-2*. København: Gyldendal.
- ANDKJÆR OLSEN, O & VEDFELT, O (1992): Det ubevidstes mange ansigter – en historisk oversigt. *Psyke & Logos*, 13,1 (s. 11-41).
- BION, W. R. (1962): *Learning from Experience*. London: Maresfield Reprints, 1984.
- BION, W. R. (1963): *Elements of Psycho-Analysis*. London: Maresfield Reprints, 1984.
- BION, W. R. (1965): *Transformations*. London: Maresfield Reprints, 1984.
- BION, W. R. (1970): *Attention & Interpretation*. London: Maresfield Reprints, 1984.
- BION, W. R. (1977): *Two Papers. The Grid and Caesura*. London: Karnac Books, 1989.

18 Charles Fillmore har udarbejdet en kasus-grammatik af logisk-semantisk art, som tilsyneladende kan appliceres på barnets tidligste sprogindlæring (jvf. Brown 1973). Så længe der kan være tvivl om, at den primitive kasus-model kan appliceres på barnets psykoseksuelle objektrelationer, vil jeg dog ikke forsøge at inddrage Fillmores mere komplicerede model.

- BROWN, R. (1973): *A First Language*. Harmondsworth: Penguin Books.
- DUCROT, O. & TODOROV, T. (1972): *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*. Paris: Editions du Seuil, 1979.
- FREUD, S. (1900a): *Drømmetydning*. København: Hans Reitzels Forlag, 1974.
- FREUD, S. (1901b): *Hverdagslivets psykopatologi*. København: Hans Reitzels Forlag, 1965.
- FREUD, S. (1905c): Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten. IN: *Studienausgabe IV*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 1970.
- FREUD, S. (1911c): *Schreber.Psykoanalytiske bemærkninger om et selvbiografisk beskrevet tilfælde af paranoia (dementia paranoides)*. København: Hans Reitzels Forlag, 1990.
- FREUD, S. (1915c): Drifter og driftsskæbner. IN: *Metapsykologi I*. København: Hans Reitzels Forlag, 1983.
- FREUD, S. (1915e): Det ubevidste. IN: *Metapsykologi I*. København: Hans Reitzels Forlag, 1983.
- FREUD, S. (1916-17e): Om driftsomsætninger, især analerotikkens. IN: *Afhandlinger om seksualteori*. København: Hans Reitzels Forlag, 1985.
- FREUD, S. (1985c): *Briefe an Wilhelm Fliess 1887-1904*. Udgivet af Jeffrey Moussaieff Masson. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 1986.
- GRINBERG, L. m.fl. (1975): *Introduction to the Work of Bion*. London: Maresfield Library, 1985.
- HABERMAS, J. (1968): *Erkenntnis und Interesse*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1969.
- HABERMAS, J. (1971): Hermeneutikkens krav på universel gyldighed. *Teorier om samfund og sprog*. København: Gyldendal, 1981.
- HJELMSLEV, L. (1943): *Omkring sprogteoriens grundlæggelse*. København: Akademisk Forlag, 1966.
- JAKOBSON, R. (1956): *Essais de linguistique générale*. Paris: Éditions de Minuit, 1963.
- JONES, E. (1916): The Theory of Symbolism. *Papers on Psycho-Analysis*. London: H. Karnac Books, 1977.
- LACAN, J. (1938): *Les complexes familiaux dans la formation de l'individu*. Paris: Navarin Éditeur, 1984.
- LACAN, J. (1959): Om psykosens subjekt. IN: Lacan 1973.
- LACAN, J. (1960a): A la mémoire d'Ernest Jones: Sur sa théorie du symbolisme. IN: Lacan 1966.
- LACAN, J. (1960b): Subjektets subversion og begærets dialektik i det Freud'ske ubevidste. IN: Lacan 1973.
- LACAN, J. (1966): *Écrits*. Paris: Editions du Seuil.
- LACAN, J. (1973): *Det ubevidste sprog*. København: Bibliotek Rhodos. Uddrag af Lacan 1966.
- LAPLANCHE, J. (1981): *Problématiques IV. L'inconscient et le ça*. Paris: PUF.
- LAPLANCHE, J. (1983): Sproget og det ubevidste. *Kultur & Klasse 47*. København: Akademisk Forlag. Uddrag af Laplanche 1981.
- LAPLANCHE, J. & LECLAIRE, S. (1961): L'inconscient, une étude psychanalytique. Udvidet 1966. Optrøkt IN: Laplanche 1981.
- LECLAIRE, S. (1968): *Psychanalyser. Un essai sur l'ordre de l'inconscient et le pratique de la lettre*. Paris: Editions du Seuil.
- LESCHÉ, C. & STJERNHOLM MADSEN, E. (1976): *Psykoanalysens videnskabsteori*. København: Munksgaard.
- LÉVI-STRAUSS, C. (1958): *Anthropologie structurale*. Paris: Librairie Plon, 1985.
- LORENZER, A. (1970a): *Kritik des psychoanalytischen Symbolbegriffs*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1972.

- LORENZER, A. (1970b): *Spracherstörung und Rekonstruktion*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1973.
- LORENZER, A. (1972): *Zur Begründung einer materialistischen Sozialisierungstheorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1973.
- LORENZER, A. (1974): *Die Wahrheit der psychoanalytischen Erkenntnis*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1976.
- LORENZER, A. (1977): *Sprachspiel und Interaktionsformen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- LORENZER, A. (1981): *Das Konzil der Buchhalter*. Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt.
- LORENZER, A. (1986): Tiefenhermeneutische Kulturanalyse. IN: A. Lorenzer (red.): *Kultur-Analysen*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- MELTZER, D. (1978): *The Kleinian Development. Part III. The Clinical Significance of the Work of Bion*. London: Clunie Press, 1985.
- RICOEUR, P. (1965): *De l'interprétation. Essai sur Freud*. Paris: Éditions du Seuil.
- SCHAFFER, R. (1976): *A New Language for Psychoanalysis*. New Haven and London: Yale University Press.
- SEGAL, H. (1957): Notes on Symbol Formation. IN: *The Work of Hanna Segal. A Kleinian Approach to Clinical Practice* (s. 49-65). London: Free Association Books, 1988.
- SILVER, A. S. (1981): Psycho-Semiotic Structures: An Interdisciplinary Study of the Relationship Between Psychoanalysis and the Semiotic of C. S. Peirce. IN J. S. Grotstein (red.): *Do I Dare Disturb the Universe? A Memorial to Wilfred R. Bion*. London: Maresfield Library, 1988.
- TODOROV, T. (1977): *Théories du symbole*. Paris: Éditions du Seuil.
- WILDEN, A. (1966): Signifiant'ens fortrængning – Freud, Signorelli og Lacan. IN J. Dines Johansen (red.): *Psykoanalyse, litteratur, tekstteori. Traditionen og perspektiver*. København: Borgen/Basis, 1977.
- WILDEN, A. (1972): *System and Structure*. London: Tavistock Publications, 1984.